

Ofret Nansen vitenskapen for freden?

Harald Dag Jølle

Norsk Polarinstitutt og UiT Norges arktiske universitet

Da Fridtjof Nansen døde i 1930, skrev Nordahl Grieg hjem til sin bror Harald Grieg: «For et eventyrlig liv som er forbi, det var jo ikke én stor mand som døde, det var ti». ¹ Nansens brede virke, hans mange evner, hans tilstedeværelse i store hendelser gir alt et voldsomt inntrykk – og har gitt ham mange merkelapper: vitenskapsmann, polfarer, kunstner, diplomat, filantrop, for å nevne noen.

Det er liten tvil om at Nansen var en stor forsker – med et særdeles bredt interessefelt, både innenfor flere naturvitenskapelige, men også kulturvitenskapelige fagfelt. Han var professor nesten hele sitt voksne liv. Først fra 1897 i zoologi og så fra 1908 i oseanografi. Før det hadde han vært konservator og student.

Nansen klagde ofte på at han ikke fikk nok tid til vitenskapen, og at det politiske og humanitære arbeidet tok for mye tid. Likevel har forholdet mellom Nansens forskningsambisjoner og hans mange andre interessefelt i liten grad blitt diskutert i den biografiske litteraturen. Her finnes snarere en mer eller mindre uttalt oppfatning at Nansen var en rastløs sjel som hoppet av et prosjekt og startet med noe nytt. En vanlig forklaring på hans politiske engasjement under unionsoppløsningen i 1905 og i fredsarbeidet etter første verdenskrig, har vært at han hadde gått trøtt av vitenskapens dagligdagse dont og trengte nye utfordringer. ²

Men hvordan skal vi forstå at Nansen stadig engasjerte seg i store nasjonale og internasjonale prosjekt, samtidig som han klaget over at han ikke fikk tid til å fullføre sine vitenskapelige oppgaver? Var det bare kokettering? Eller kan det tenkes at Nansen hadde nådd enda lengre innen forskningen om han virkelig hadde prioritert vitenskapen?

Nansens ambisjoner

Det er mange vitnemål på at Nansen la ned enorm energi i arbeidet med store vitenskapelige spørsmål. Arbeidet ble gjerne så intenst at det kunne plage ham. Han ga selv ofte uttrykk for at det livet han levde førte galt av sted. Som da han oppgitt skrev til en venninne i 1910, mens han desperat prøvde å gjøre ferdig sitt store kulturhistoriske verk *Nord i tåkeheimen*: «det er vanvittig, en blir for tidlig gammel av det, og ødelegger livet ved at gjøre det bare til en eneste slitsom arbeidsdag. Det er slet lidenskap dette med arbeid, like galt i sine virkninger som drikkelidenskapen og andre, men det er vist [ikke] like let at finde nogen skikkelig kur».³

I arkivet etter Bjørn Helland-Hansen ligger et lite notat som beskriver Nansens ambisjoner som havforsker. Her framstilles Nansen som en mann som trosset enorm sjøsyke i jakten på nøyaktige observasjoner. Helland-Hansen berømmet Nansens glede over iakttakelsene, hans intuitive forståelse av årsak og virkning, hans oversikt over naturlovene og forståelse av sammenhenger mellom ulike fenomener. Nansens ambisjon var, ifølge hans nære kollega, å avsløre de lovene som bestemte havets oppførsel, og han ville skjønne hvilken praktisk nytte det hadde for menneskene å kjenne disse. Han ville rett og slett forstå dette elementet som utgjør 2/3 av jordas overflate og har et volum som er 13 ganger større enn alt det land som stikker opp av dets overflate: «I virkeligheten ser Nansen det som sin egentlige livsoppgave at studere dette hav, og soklene, dets naturforhold og finde rede på dets betydning i jordens store husholdning til nytte for jordens beboere».⁴

Det var på mange måter et paradoks at det skulle bli havet som ble Nansens store lidenskap. Sjøsjuk som han alltid ble: «Denne våte ensformige likegyldighet er fortærende», skrev han i dagboka på vei hjem fra et tokt i 1909. Han lengtet etter skogen, etter den store, stille, mørke skogen og den evige skogssusen. «Hvad var det for en skjæbnesvanger misforståelse som lot mig tro at jeg hadde noget at gjøre på havet. Jeg skogmennesket, vokste op under gransusen, langt inde i den dype tungsindige skogstilhet, hvor der er ly for tanker og drømmer. Hvorfor har jeg ved vold rykket planten fra sin egen og eneste jordbund. Livet, det spirende i skogenes skjød skulde jeg vie mig til, og la havet vugge over sin våte koldhet».⁵

Men Nansen klarte ikke å la havet seile sin egen sjø. Han hadde en jobb å gjøre, mente han. Dypt nede i Polhavet, i Øst-Grønland-strømmen eller midt i Atlanterhavet lå svarene på gåtene han strevde med. Store spørsmål om årsaken til havsirkulasjon, om danning av bunnvann, om sammenheng mellom verdenshavene og Arktis. Og om klima og sjøtemperaturens virkning på fiskeriene og temperaturen på land.

I Nansens dagbok fra 1900 reflekterer han selv over ambisjonene for egen forskning, og hvilke svar den kunne gi.⁶ Han beklaget at det var så vanskelig å få allmenn forståelse for viktigheten av dette arbeidet når «hoben skriger på de synlige frugter straks». De forsto ikke at den betydeligste kunnskapen aldri var et resultat av kortsiktig, kommersielt motivert forskning. Da Watt satt og grublet over vanndampens store trykk, hvem kunne den gang forstå hvilke enorme omveltninger hans forskning skulle få for hele menneskeheten? «De store opdagelse, de største fremskridt er alle unden undtagelse udsprunget fra slige undersøgelse som den store hob har slått som tidspilde, og unyttige». Hva med havforskningen og fiskeriforskningen, spurte Nansen, Skulle forskerne kun drive med undersøkelser som kunne øke fangstene for fiskeriene? Hopen ønsket gull, men det måtte ikke være økonomenes rovdrift som skulle være den styrende tankegangen. Målet måtte snarere være å kjenne havets utstrekning, oppbygging og yteevne for å kunne forstå hvor mye som kunne høstes. Og hvem

kunne vite, kanskje en grunnleggende forståelse av havet en dag ville gjøre at forskerne fant metoder som økte havets yteevne?

Framskrittet var ikke et resultat av en rekke «nyttige» studier. Hvor hadde vi vært uten all den «unyttige» forskningen, spurte Nansen retorisk. Mennesket hadde gått rundt i urskogen kledd i skinnklær og slått hverandre i hjel med steiner i stedet for med kanoner. «Jeg sier ikke det vilde være ulykkeligere eller mindre tilfreds; men vilde hoben være tilfreds dermed?»

Nansen var samtidig ganske sikker på at han jobbet med gåter han måtte finne svar på. Han søkte etter en grunnleggende ny forståelse av havet, intet mindre. Kanskje var det til gagn for menneskeheten, kanskje ikke. Uansett, «du gjør din gjerning mand, fordi du må».

En dag var det kanskje nettopp kunnskapen om temperaturene, strømforholdene, saltgehalten og havbunnene som gjorde at forskerne så noe som til nå virket uforståelig. Og kanskje ville folk flest en dag se nytten av denne forskningen, og sette pris på «at vi kjender årsagerne til vekslingerne i jordens klimater».

Internasjonal paradegren

Med *Fram*-ekspedisjonen forandret Nansen verdens forståelse av Arktis. Før han la fra kai, visste vitenskapen mer om månens forside enn om de sentrale polområdene. Det meste av månen kunne iakttas gjennom et godt teleskop, men ingen hadde sett noe av Arktis nord for 85 grader.⁷ Og ekspedisjonens aller viktigste oppdagelse var Polhavets enorme dybde.

Bearbeidelsen av ekspedisjonens unike målinger dannet grunnlaget for en helt ny kunnskap om hvordan Polhavet inngikk i det store nettverket av havstrømmer på den nordlige halvkule. For Nansen ble det djupe Polhavet også en sterk tankevekker. Han skjønnte hvor ufattelig liten kunnskap en egentlig hadde om havet – til tross for at det meste av planetens

Kommentert [HDJ1]: BILDE 1: [*Fram*-ekspedisjonen ga unike vitenskapelige resultater, men Nansen mente det var nødvendig å dra tilbake til Polhavet for å utforske det djupe havet.]

overflate er hav. Han forsto at den som ville forstå jorda, må forstå havet. Han innså for alvor «havets store betydning – for klimat, som livets ophav, som næringskilde også for os som har forlatt det».⁸ Dette ble også Nansens nye fagfelt, og arbeidet i kjølvannet av *Fram*-ekspedisjonen og de påfølgende systematiske havundersøkelsene i årene etter 1900, ble utvilsomt Nansens største vitenskapelige prosjekt. Samarbeidet med blant andre Vilhelm Bjerknes, Vagn Ekman og ikke minst Bjørn Helland-Hansen resulterte i en ny standard innen den fysiske oseanografien.⁹ Dette materialiserte seg blant annet i avhandlingen Nansen skrev sammen med Helland-Hansen, *The Norwegian Sea*, i 1909.¹⁰

«Jo mer jeg har tenkt over det», skrev Helland-Hansen til Nansen like etter utgivelsen av *The Norwegian Sea*, «des tydeligere staar det for mig at vi vet at ta op alle disse spørsmåal i hele sin udstrækning og med anvendelse af alt det materiale som foreligger». Han ønsket at de skulle «lave noget stort» – at de skulle «klemme iveri med en slik omfattende undersøkelse ('The Ocean and the Atmosphere'); det burde kunne bli et standardarbeide som la grundvolden for en ny tids meteorologi og oceanografi».¹¹

Og ambisjonen stoppet ikke der. Nansen hadde planer om å samle den norske geofysiske kompetansen rundt seg ved universitetet, for å bygge opp et verdensledende havforskningsmiljø. Norge hadde forskerne, utviklet teknikken – og nå sto Roald Amundsen klar til å legge ut på en ekspedisjon som skulle fullføre utforskningsarbeidet Nansen hadde startet på i Polhavet. En ny ekspedisjon, godt forberedt med en moderne instrumentpark og oppdatert kunnskap, skulle tilbake i isen og studere «polarbassinets udstrækning, dybde og karakter». Dette var ifølge Nansen den «viktigste opgave, som staar tilbage for den geografiske forskningen i de arktiske egne», og han mente Amundsen hadde presentert tidenes største og «viktigste plan til en arktisk forskerfærd» – som ville gi Nansen etterlengtede svar på spørsmål han arbeidet med.¹²

Kommentert [HDJ2]: BILDE 2: [Bjørn Helland-Hansen (1877–1957) var en nær venn og en viktig kollega av Nansen. Sammen skrev de en rekke avhandlinger om havstrømmer og klimautvikling.]

Roald Amundsen var ikke eneste ledd i visjonen om å utvikle havforskningen i Norge. Nansen ønsket et tettere samarbeid med Helland-Hansen, som var ansatt som bestyrer for Bergen Museums Biologiske Station. I 1909 foreslo Nansen derfor at Universitetet skulle opprette et personlig professorat til Helland-Hansen. Han anførte at nordmenn hadde markert seg internasjonalt innen fysisk geografi, og med en styrking av fagfeltet ville norske forskere «erobre og hævde denne førerstilling». Havforskningen ville samtidig bidra til norsk anerkjennelse i utlandet. Nansen mente at den avanserte oseanografien måtte ses på som fremragende kulturprodukt – på linje med litteraturen, kunsten og musikken – der nordmenn hadde «gode forutsætninger for at kunne kappes med de større lande». ¹³ Et geografisk institutt med verdensledende fysiske geografer ville derfor også markere Norge som en kulturnasjon på den internasjonale arena.

Forslaget om å hente Helland-Hansen møtte litt motstand internt på universitetet. Den markante geologen W. C. Brøgger, som på dette tidspunktet både var dekan, rektor og stortingsmann, ønsket forslaget velkommen, men ville at professoratet skulle være i *oseanografi* og ikke i *fysisk geografi*. Dette skyldtes en uenighet om utviklingen av geografifaget. Brøgger ble beskyldt for å ha en «opfatning av geografien som et underbruk under geologien» – i alle fall mente han at fysisk geografi først og fremst var kartlegging av verden. ¹⁴ Nansen, derimot, definerte faget som bruk av fysikkens metoder for å forstå den fysiske verden, det som senere fikk betegnelsen *geofysikk*.

Forslaget gikk uansett gjennom og videre til Kirkedepartementet, som innstilte på å opprette en stilling til Helland-Hansen.

Men da våknet bergenserne: Stortingsmann Johan Lothe forlangte at statsråd Just Qvigstad kom med begrunnelsen på hvorfor han ville sende byens dyktigste vitenskapsmann over fjellet og «løsrive en saadan mand fra den stilling, som trænger ham saa sterkt». ¹⁵ Dessuten lurte museet på om han virkelig var så ønsket ved Universitetet? Det fantes ikke et

Kommentert [HDJ3]: BILDE 3: [Norsk havforskning fikk et skikkelig løft i årene etter 1900. Her er Nansen om bord på forskningsfartøyet «Armauer Hansen» under et tokt til Azorene i 1914.]

ferdig institutt han kunne tiltre, snarere hadde det vært «stor dissens om, i hvilket fag hans professorat burde opprettes». Bergen hadde uansett det beste utgangspunktet for havforskning, ble det argumentert, med nærhet til fjorder og hav. Meldinga fra Vestlandet til landets folkevalgte var derfor tydelig: Dersom «centralisationsprincippet paa det videnskabelige omraadet drives saa vidt», ville det til syvende og sist være til skade for vitenskapen her til lands.

Spørsmålet ble behandlet to ganger i Stortinget, i 1910 og 1911. På universitetet så de hvilken veg det bar: «bergenserne har mobiliseret hele kristianiahadet imot os», skrev Haaken Gran nedstemt til Helland Hansen like før saken endelig skulle avgjøres i 1911: «Det er 'principspørsmålet' Kristiania–Bergen, som er avgjørende, og derimot hjelper ingen argumenter».¹⁶ Og Stortinget landet til slutt – med 90 mot 17 stemmer – på å gi Helland-Hansen høyere lønn og øke annuumsmidlene ved Bergen Museum. I samme vedtaket bestemte politikerne at en av de absolutt ledende havforskerne i verden ikke skulle få ei stilling ved det eneste universitetet i landet.

Ifølge Bjerknes var dette «en Principavgjørelse av den mest skjæbnsvangre Betydning for vort fremtidige videnskabelige Liv».¹⁷ Det ble i alle fall et stort nederlag for Nansens visjon om å samle det norske geofysiske miljø til universitetet i hovedstaden – og havforskningas framtid så ikke umiddelbar lysere ut da det ble klart at Roald Amundsen valgte å dra til Sørpolen i stedet for å utforske Polhavet.¹⁸

Nansens samfunnsengasjement

Nansens første politiske engasjement var under unionsoppløsningen i 1905. Denne saken så han senere i livet tilbake på som den lykkeligste hendelsen i norsk historie. Alle var enige,

hele nasjonen trakk i samme retning og kunne forenes om én sak – hvor Nansen selv sto i begivenhetenes sentrum og snakket med utestemme.¹⁹

Men det varte ikke lenge. Plutselig var det igjen splid og krancling rundt det Nansen oppfattet som bagateller. Hvor var det blitt av unionsbesluttsomheten? Skulle det ikke være mulig å komme bort fra småkrancling og støy for bagateller? Målfolk fikk gjerne skylda for å splittelsen, men klaget ofte over andre norske stridsspørsmål, som lokaliseringsdebatter. Og han foraktet *levebrødspolitikere* som manglet respekt for fagkunnskap, men sverget i stedet til lekmansskjønnet, til diletantismen og usakkyndigheten – alt sammen for å tekkes velgerne. For hva var politikerne annet enn stemmesankere? De hadde vist at de var villige til å selge den tekniske høgskolen til Trondhjem for en stortingsperiode som varte i tre år. Tre år for framtida til norsk vitenskap. Nansen grøsset av slikt. Og ikke minst var Nansen provosert over bergensernes kamp for å beholde Helland-Hansen.

Det ser samtidig ut som nettopp denne forakten for de som ikke evnet å se de store linjene, trigget Nansen – og at denne frustrasjonen i seg selv er en viktig forklaring for at han engasjerte seg i *forsvarssaken* etter utbruddet av første verdenskrig. Han ville vekke folket. Riste litt i dem. Snakke med store ord. Få folk til å forstå alvoret. En kort liten krig kunne kanskje få folk til bry seg om de store spørsmålene og de viktige verdiene? Som de hadde gjort i 1905.

Men da krigens grusomheter gikk opp for Nansen – og han så hvilken galskap som utspant seg i skyttergravene, endret engasjementets karakter seg.

Litt tilfeldig havnet Nansen i Washington som forhandlingsleder, for en kommisjon med oppgave å sikre norsk kornimport etter at USA hadde komme med i krigen. Han trodde dette skulle bli en kort tur høsten 1917, men oppholdet varte i nesten ett år. Og møtet med det politiske miljøet i Washington – og progressive ideer om hvordan verden skulle styres etter

Kommentert [HDJ4]: BILDE 4 [Etter utbruddet av første verdenskrig fryktet Nansen at hans landsmenn ikke forsto alvoret. Det fikk de blant annet høre i hans 17. mai-tale i 1915.]

krigen – ble utvilsomt svært viktig for Nansens forståelse av folkeretten, og en ny verdensorden, basert på *rett*; ikke *makt*.

Sommeren 1918 var Nansen tilbake i Norge og til stillingen ved Universitetet, hvor han 7. oktober ble valgt til rektor. Før valget hadde mange snakket sammen, hatt formøter og drøftet hvem som var aktuelle kandidater. Tre professorer pekte seg ut, og alle forventet en rask og enkel valgavvikling. Men der tok de feil. Litteraturhistoriker Christen Collin kom med et uventet forslag: «tiden maner til at vi samler os om landets mest ansette mand, om professor Nansen».²⁰ Problemet var imidlertid at Nansen ikke var til stede på møtet. Så hvordan skulle professorkollegiet vite om han var villig til å ta på seg dette vervet? Førrige gang han var blitt foreslått som rektor, hadde han truet med å si opp ved universitetet om han ble valgt. Etter det *Tidens Tegn* karakteriserte som en «bevæget og forvirret» diskusjon, ble resultatet likevel at Nansen ble valgt med nesten 2/3 av stemmene.

Hovedpersonen var taus i dagene etterpå. I avisene var det mange spekulasjoner om han ville takke ja. Noen mente han var på veg inn i rikspolitikken. Selv skrev Nansen til Vilhelm Bjerknes at han «nu er blitt for gammel» til å kombinere vitenskap med rektorstillingen.²¹ Samtidig fikk han et brev fra den unge sosialøkonomen Wilhelm Keilhau, som var opptatt av situasjonen ute i verden og de endringene som var på gang i krigens avsluttende fase. Det var derfor viktig å være forberedt på det som ville komme i det «øieblik den Wilsonske nationernes liga kommer til aa bli en kjendsgjærning». Keilhau ville stifte en norsk forening av nasjonenes forbund. Og han ville ha Nansen som formann. Han ba derfor innstendig Nansen vurdere om han virkelig ønsket å bruke kreftene sine på å «gi gesteroller paa rektorkontoret paa Karl Johan».²²

Nansen var betenkt: «Jeg har det på følelsen at hvis jeg først gir mig inn på dette nye, vil jeg aldri mer komme ut av det», var hans første reaksjon overfor den unge sosialøkonomen – «og jeg har så meget videnskapelig arbeid mellem henderne som jeg nødig vil bryte av».

I februar 1919 reiste Nansen likevel med Keilhau til London og videre til fredsforhandlingene i Paris. Her ble han med i et forsøk på å bidra med hjelp til sultkatastrofen i Russland etter borgerkrigen. Det fikk han ikke til – og reiste hjem sommeren 1919.

Nansen gikk tilbake til sin ordinære stilling ved universitetet og startet våren 1920 på en forelesningsrekke om oseanografiens historie og utvikling. «Litt etter litt la menneskene landjorden unner sig, brente dets skoger, gjennemborte dets fjell, tok dets skatter», innledet professor Nansen, «– men ved havet stanste menneskenes herredømme, på dets bølgende flate satte deres flåter ingen spor». For havets velde var, er – «og blir det samme – alltid skiftende, aldri hvilende».²³

Et lite år seinere fikk han en henvendelse fra Folkeforbundets råd om å ta på seg oppgaven med hjemsendelse av krigsfanger. Han sa først nei. Igjen var forklaringen at han hadde for mange vitenskapelige oppgaver som ventet. Den unge britiske diplomaten Philip Baker ble derfor sendt til Norge for å overtale nordmannen. Og Nansen ombestemte seg og takket ja etter tre dager.

Arbeidet med krigsfangene ble vellykket. Og Nansen var ferdig med oppdraget i løpet av ett år. Deretter ble han spurt om han kunne ta på seg en ny oppgave: Å reise til Moskva for å hjelpe til med det russiske flyktningsspørsmålet. Igjen svarte han nei – etter litt betenkningstid. Forklaringen var den samme. Han var nedlesset med vitenskapelige oppgaver. Arbeider som hadde ventet, og som ventet på ham. I alt tre avhandlinger. Han hadde dessuten kommet til at en stadig splittelse i arbeidsoppgaver ikke var bra for ham. Han måtte rett og slett være litt forsiktig, svarte han. Noen dager senere – 13. juli 1921 – kom telegram fra forfatter Maksim Gorkij. Han sendte en bønn om hjelp til Nansen og det «kulturbevisste europeiske og amerikanske folk». Han håpet de skjønnte det russiske folks tragedie – og straks ville «hjelpe

til med brød og medisiner». Nansen forsto alvorret. Dagen etter telegraferte han tilbake til Gorkij: «I am doing all I can to send food at once».²⁴

Dette ble starten på arbeidet Nansen gjorde for hungersnøden i Russland. Han slapp det han hadde i hendene og reiste Europa rundt i et forsøk på å overbevise folkeopinionen og politikerne om at de måtte støtte russerne – til tross for bolsjevikenes maktovertakelse. Nansen møtte mye motstand for sitt arbeide, ikke minst fra den borgerlige pressen. Blant annet startet Aftenposten en direkte motaksjon mot Nansens innsamlingsarbeid.²⁵ Så lenge Norge hadde «nød og elendighed inden sine egne grenser», sømmet det seg ikke å sende maten inn på de russiske steppene. Avisens oppfordring var å ta vare på egne landsmenn som levde under en «grusom vinternatur i det nordligste Norge! Lad os først lindre den nød, vi har i vort eget land».²⁶

Europas samvittighet

Et eksempel på den formidable innsatsen Nansen gjorde for å formidle situasjonen i Russland, kommer fram i en artikkel den profilerte danske journalisten Anker Kirkeby skrev i *Politiken* etter Nansens besøk i Stockholm på nyåret 1922.²⁷ Kirkeby ville blant annet vite hvordan det gikk «med Deres videnskablige Arbejder». Nansen kunne fortelle at han hadde vært «midt oppe i et stort Værk» da han hadde blitt rekruttert til hjelpearbeidet, men nå ante han ikke «om jeg nogensinde skal blive færdig med det». Kirkeby lurte også på hva han syntes om deler av pressens dekning av sultkatastrofen i Russland. Nansens svar ga liten tvil om hva han mente: «De har gjort sig skyldige i de mest skammelige Løgne. De har løjet om mig, de har løjet om Plyndringer af Hjælpetog, de har kastet Snavs over vort Arbeide, og deres Løgne var Skyld i Millioners af Menneskers Død». Nansen skulle ønske at disse journalistene hadde

vært med ham til katastrofeområdet og sett det han hadde sett. Hørt det han hadde hørt: «De skulde nok huske det hele deres Liv».

Kirkeby brukte mye spalteplass til å formidle inntrykket det gjorde å høre Nansen tale. 2000 personer hadde trengt seg sammen på kirkebenkene i Blasieholmskyrkan: «Saa dukker Fridtjof Nansen op i stram Jaket». En kraftig applaus møtte ham. Nansen var som en «Prest i Menneskelighed». Hans grove og mandige norske stemme kløyvde lufta. «Jevnt, uden Fraser, Uden Lyrik, næsten altfor nøgternt, beretter han om vore Medmennesker på Stepperne ved Volga og deres Lidelser.» Kirkeby hadde lest om dette foredraget i tyske, engelske og franske aviser, han hadde fått med seg talløse intervjuer med Nansen. Han kjente innholdet så altfor godt, og Nansen hadde ingen nye sensasjoner å komme med. Likevel ga hans barske stemme noden en ny, levende farge: «Hans Nærværelse bringer os det altsammen saa ubønhørlig ind paa Livet». Han gjorde det til en sak som angikk alle. Han sto der på prekestolen som et blodvitne og fortalte med hverdagslige ord om det som hendte inne i Russland. Og hans søndagevangelium lød: «Mæt de Hungrende! Kled de Nøgne! Hvad du gør mod en av disse mine mindste Smaa, har du ogsaa gjort mod mig». Samtidig var det uhyggelige scener Nansen la fram. Det gjorde inntrykk på alle. Også på foredragsholderen selv: «Nansens Stemme, der hele Tiden har været saa granitthaard, smelter. En gang imellem slaar den Klik». Nansen fortalte at han hadde vært forberedt på å se grusomme ting, men aldri drømt om at det var så ille: «Mødre dræber deres Børn for at stille deres sult, Fædre graver deres Slægtninger op af Jorden og fortærer de raadne **Lig**».

Historiene ble ekstra sterke med filmen som surret foran alteret i kirka. «Vi ser dem flimre gjennom vore Taarers Slør. En kvinde ved Siden af mig hulker, andre vender sig bort og vil ikke se. Her i Salen er der stor Uro, naar en følsom Sjæl besvimer». Til slutt så Nansen på klokka. Toget skulle gå om seks minutter. Men han hadde mer på hjertet: «Jeg siger det nu, og

Kommentert [HDJ5]: BILDE 5 [Hungersnøden i Russland gjorde et voldsomt inntrykk på Nansen. Han tok selv en rekke fotografier av det han så – i håp om at Europa skulle våkne når de så elendigheten.]

jeg vil blive ved at sige det. Aldri vil jeg glemme de russiske Børns dødsens fortvivlede Øjne. Frels Rusland!» Hele kirka reiste seg. En veldig applaus fulgte ham ut døra. «Tak! Tak! raaber Nansen tilbake». Han hoppet i en ventende bil, som kjørte av sted til stasjonen. «Hjemme venter nyt Arbejde for sultende og døende Millioner», avslutter Kirkeby: «Kirketaarnene bøje sig i Natten hvor han kører frem».

Fredsprisen

29. november 1922 fikk Nansen telegrafisk beskjed om at han hadde fått Nobelprisen – og at han måtte innfinne seg i Oslo 10. desember. Han var da på en fredskonferanse i Lausanne i Sveits. Nansen svarte straks tilbake at komiteen måtte gjøre om vedtaket. Han takket riktignok for den «store påskønnelsen» for «mit lille arbeide», men han fryktet at det ville gi et uheldig inntrykk om en nordmann fikk prisen også dette året – fjorårets pris var gått til Christian Lous Lange, riktignok delt med svensken Hjalmar Branting. Nansen skrev tilbake at prisen heller burde gå til Robert Cecil – for hans enestående innsats i Folkeforbundet og for fredssaken. Men Fredrik Stang ga beskjed at Nansen væresgod måtte komme seg hjem.²⁸

Nansens datter Liv var glad for at komiteen ikke hadde hørt på Nansen – «sandelig synes jeg far fortjener den MEST», skrev hun til Nansens venn Erik Werenskiold. Hun kunne også fortelle at faren så godt ut da han kom hjem, og at han virket blid og fornøyd – «til trots for at han anser alle disse siste maanter som bortkastet tid».²⁹

10. desember var Nobelinstituttets festsal fylt opp av et staselig publikum. Fredrik Stang gikk på talerstolen og offentliggjorde nyheten: «Paa Nobelkomiteens vegne har jeg den glede aa meddele at Fridtjof Nansen har faatt aarets fredspris».³⁰ Begrunnelsen var flerdelt: Stang viste til Nansens innsats for russiske flyktninger, til hjemsendelsen av krigsfangene, arbeidet for å redde hungersrammede russere og, nå sist, for flyktingene fra Lilleasia og

Trakia. Han viste hvordan Nansen hadde tatt på seg den ene store oppgaven etter den andre – og hvordan han utrettelig hadde reist på kryss og tvers i Europa for å forhandle med statsledere. «Snart var han i London for aa konferere med Lloyd George, snart i Rom for aa konferere med paven og snart i Moskva for aa underhandle med sovjetregjeringen». Nansen hadde stadig vært i Genève, hvor han «talte folkets sak». Så til Konstantinopel. I tillegg hadde han vært midt oppe i all elendigheten både i Russland og Lilleasia. Likevel, understreket Fredrik Stang: «Det som for mig staar som det betydeligste er at arbeidet har grepet ned i menneskedypet og skapt en folkeopinion». Nansen hadde stått opp – han hadde raget «over alle smaalige hensyn» – og snakket ut for å lindre menneskehetens lidelser etter den fryktelige krigen: «For dette er det vi har gitt ham fredsprisen». Nansen takket for prisen, men kom samtidig med et hjertesukk om et personlig dilemma: «Når jeg står her i dag kan jeg ikke negte, at jeg hadde håbet nu å kunne vende tilbake til min videnskap». Problemet var at prisen «nagler mig fast til det arbeidet jeg har begyndt». Og han lovet at han skulle fortsette fredsarbeidet – og gjøre alt som sto i hans makt for at «de midler jeg har mottatt blir brukt best mulig til fremme av vort **formål**».

Men kan vi tro Nansen når han stadig understreket at han ikke hadde søkt et humanitært engasjement; at det nærmest var en rolle han hadde fått ved en tilfeldighet, og mot sin vilje? Kan det tenkes at han snakket ned sine egne mål, og at han egentlig ønsket å bli en sentral aktør på den internasjonale arenaen; at han hadde større politiske ambisjoner enn han ville gi uttrykk for? Var han i realiteten på vei bort fra forskningen og inn i et internasjonalt politisk engasjement? Var det her han ville bruke sine krefter og evner? Det er umulig å svare entydig på disse spørsmålene, men uansett hva som var motivasjonen for og tilnærmingen til fredsarbeidet – og hva som var Nansens ambisjoner i internasjonal politikk – er det liten tvil om at han var oppriktig fortvilet over at han ikke fikk prioritert det vitenskapelige arbeidet så mye som han ønsket. Og fredsprisvinneren hadde på ingen måter lagt forskningen på hylla.

Kommentert [HDJ6]: BILDE 6 [Nansen gjorde en stor innsats for statsløse flyktninger i etterkant av første verdenskrig. Her besøker han en leir for foreldreløse gutter under en reise til Armenia i 1925.]

Frykten for å ha levd forgjeves

Samtidig som han fikk beskjed om at han hadde fått fredsprisen, var korrekturtrykk på hans nyeste avhandling ferdig. Ei 313 siders geologisk avhandling. Nansen hadde reist Europa rundt de siste to årene. Han hadde jobbet natt og dag med hjelpearbeidene. Likevel hadde manusbunken vokst og vokst. Og i notisbøkene, hvor han beskrev nøden i Russland og reflekterte over Europas dystre framtid, hadde han fylt side opp og side ned med geologiske spørsmål. Han hadde drøftet dannelsen av kontinentalhyllene i havet, skrevet om jordskorpas likevekt og diskutert når i geologisk tid strandflaten langs norskekysten var blitt dannet. Nå forelå det endelige arbeidet som en avhandling – hvor Nansen samtidig skrev seg inn i den internasjonale geomorfologiske forskningsfronten.³¹

Og mens Nansen forberedte nobelforedraget, sendte han korrektoren tilbake til trykkeriet. Han skrev også et forord hvor han beklaget at det hadde tatt så lang tid å få ut denne avhandlingen. Men han hadde stadig blitt avbrutt av «forskjellige omstendigheter han ikke hadde kontroll over». Deretter sendte han et brev til sin gode venn Helland-Hansen. Nansen hadde fått utsatt sin kommende reise til Russland til midten av januar 1923. Det ville gi en etterlengtet åpning i kalenderen. Kunne Helland-Hansen ta turen over fjellet på nyåret, slik at de endelig kunne «gå igang med Atlanterhavs-arbeidet»?

Dette er bare en av mange illustrasjoner på det parallelle løpet Nansen førte. Han stoppet aldri å forske samtidig som han jobbet med fredsarbeidet. Det er bare å se hva han publiserte etter 1920, hvor han stort sett skrev ei bok i året – og flere avhandlinger om geologiske spørsmål og om klimavekslinger.

Så, nei, Nansen valgte ikke bort vitenskapen for freden – i betydning av at dette arbeidet gjorde at han sluttet å virke som forsker. Men det fantes åpenbart ei spenning i ham –

Kommentert [HDJ7]: BILDE 7 [Nansen jobbet kontinuerlig. Hjemme på Lysaker hadde han tatt i bruk flere rom som kontor – hvor det fløt med papir overalt.]

om hva han skulle prioritere av vitenskap eller humanitært arbeid. Dette kommer tydelig fram, blant annet i et forsøk han gjorde på også å være skjønnlitterær forfatter.

Spenningen mellom vitenskap og samfunnsansvar

Det finnes et romanutkast etter Nansen.³² Det er litt uklart nøyaktig når det er skrevet, men det er sannsynligvis like før 1920. Det er ingen stor litteratur, og for hans ettermæle som forfatter er det nok like godt at det aldri ble ferdigstilt og publisert. Det er mye dialog og lite framdrift i teksten, som er overtydelig og handler om en bjørnejeger som møter ei kvinne, Grodis Eriksen, i skogen. Det er lett å se selvbiografiske elementer når forfatteren lar Grodis beskrive bjørnejegeren: «Hun målte ham: 'denne spenstige kroppen hvor hver bevegelse var behersket, som en godt trimmet skute hvor ikke en eneste taugenne slenger, dette store hodet som sat så sikkert på den kraftige halsen og de sterke skuldrene, dette intelligente, men værbitte, magre ansiktet med den høie tankefulle pannen, og så disse underlig blå-grå øinene, som kunde være så intenst nærværende, og så langt fraværende, som de så noe langt forut ...'»

Ikke desto mindre er det interessant å se hva de to romanpersonene er mest opptatt av: «Dem blir jeg vanskelig klok på. Det er som det er to mennesker i Dem», sier hun til han. «De er en av tidens menn, som jeg har fulgt med interesse, om enn på avstann. Men jeg må tilstå, De har ofte skuffet mig». Hun visste at han hadde gjort store ting i vitenskapen, men hadde ikke forutsetninger for å vite hva. Derimot hadde hun oversikt over hans offentlige opptreden: «De sto op og sa det rette ord i rette tid; og det sto gny om Deres navn, og vi mente i Dem å se føreren som kunde lede os ut av uføret. Men så sviktet De alltid, forsvant, gud vet hvorhen, like brått som De kom».

Han: «Si ikke det, De tror for meget om mig. Vistnok kommer det vel over mig en trang til å skrike ut, når det synes å bli alt for galt. Men jeg er ingen fører i døgnets kamp, det

duger jeg ikke til, og det er ikke mit virke». Dessuten hadde han «andre oppgaver, jeg umulig kunde svikte». Og: «Jeg har denne last som heter arbeidslidenskap».

Hun: «Å, Deres oppgaver! Der er ingen så stor, at den kan gi Dem lov til å svikte når Deres folk trenger Dem så sårt».

Nansen lagde selv en disposisjon til romanen, som underbygger tolkningen av teksten. Her spør han: «Hvad vil jeg?» Mannen i fortellinga skulle være en forsker som jobbet med store problemstillinger. Han var grepet av «det ukjentes makt». Han kjente stor glede ved dette arbeidet, det var en ubeskrivelig opplevelse «når et problem har grepet en, og aldrig gir fred. Det er spenningen, nydelsen, vellysten ved å trenge in i det ubetråtte, trekke sløret fra det ukjente, skimte nye kyster foran sig». Det var lidenskapen. Og det var den som drev ham – ikke ideen om at han gjorde noe nyttig.

Hun forsto ikke denne lidenskapen. Hun forsto i hvert fall ikke at han kunne velge vitenskapen framfor viktige samfunnsoppgaver. For selv om han skulle finne svar på de mest grunnleggende naturlovene, kunne ikke det «opveie å være med om å føre sit folk in på nye og fruktbare veier». Til dette ville han svare: «La mig, for å gjøre min mening klar, ta et eksempel. Hvis en Newton hadde set slike sociale oppgaver vinke på ham, vilde De ønske han hadde ofret sig for dem, istedenfor å finne og formulere tyngdelovene?» Eller «at Darwin hadde ofret sig for sociale oppgaver og vi ikke hadde fått hans artenes oprindelse». Var det ikke bedre at disse vitenskapsmenn la grunnen for ny tenkning, avgjørende for ettertida?

Deretter skrev Nansen følgende om romanens handlingsforløp: «Han vender tilbage til sin videnskap og dukker ned i sine problemer, – men de har ikke samme dragning lenger. Hadde hun rett, trenges han i det store tidsskiftet der ute. Har han en mission der?»

I dagboka fra 1900 reflekterte Nansen over hva som får folk til å drive med vitenskap. Han skisserte tre alternativ: «hos nogen forfængelighed, hos andre videbegjær, men hos endnu flere kanske simpelt arbeidsdrift». Nansen kjøpte ikke argumentet om at vitenskapen skulle

være en form for et kall. Hva så med hans egen begrunnelse: Han trodde det bunnet i det han kalte arbeidsdrift, et sug han stadig følte for å utføre noe meningsfullt, noe som kanskje kunne oppsummeres i «driften til ikke at ha levet forgjæves».

Akkurat dét var en ting Nansen følte på hele livet. Han var livredd for at han ikke skulle løse ut potensialet han mente han hadde. Samtidig følte han at han hadde en veldig kraft til å gjøre den store forskjellen. Enten innen vitenskapen. Eller på andre felt.

Et eksempel på det siste: «Nei, nei, de skulde sluttet freden for et år siden», skrev Nansen til, på det tidspunktet elskerinne, Sigrun Munthe i 1917.³³ Han var i Washington: «da mente jeg jo det rette tidspunktet var der, og jeg hadde rett». Derfor angret han på at han ikke «gjorde forsøket». Da ville han nå hatt «samvittigheten fri». Han sier implisitt at han burde ha snakket med verdenslederne og fått de til å stoppe første verdenskrig: «Jeg er jo indbilsk vet du, og full av selvoverturdering; men det er en forbannelse å ha følelsen av evner, og så ikke kunne bruke dem». Han stilte videre spørsmål: Skulle han forsøke å ta ansvar og gjøre noe, noe som virkelig betydde noe for verdensfreden – eller skulle han gå tilbake til arbeidet sitt – «et ordentlig arbeide» – vitenskapen han hadde reist ifra i hui og hast. Situasjonen var fortvilende. Tida gikk fra ham – «det kostbare livet, som ikke kommer tilbake». Eller skulle han og Sigrun kanskje gjøre noe helt, helt annet: «Å, du min egen, gid vi to sat i fred på en aen og lykkeligere planet, eller også på Grønland uten forbindelse med verden!»

Kunne han blitt større?

Nansen la aldri forskninga på hylla. Vitenskapen var ikke noe anna – noe han levde utenom sitt «vanlige» liv, et arbeid han gikk til midt på dagen. Det var heller ikke noe han la bort om han gikk inn i andre engasjement. Da han var diplomat i London, jobbet han intenst med to av sine viktigste avhandlinger – *The Norwegian Sea* og *Nord i tåkeheimen*. Han slutter heller ikke å publisere avhandling etter avhandling, selv da han hadde en rekke humanitære

engasjement på 1920-tallet. Nei, for Nansen var vitenskap – eller skal vi si arbeid med store spørsmål han ville ha svar på – nærmest en kraft som var styrende for livet hans.

Likevel følte Nansen aldri at han kom i mål med sitt største vitenskapelige prosjekt. Og det planlagte verket han skulle skrive sammen med Helland-Hansen, som skulle sette en ny standard for forståelsen av sammenhengen mellom havet og atmosfæren, så aldri dagens lys.³⁴ Nansen døde snarere med en klar forståelse av at han hadde mye ugjort.

Men det var ikke primært det humanitære arbeidet som satte en stopper for hans mest ambisiøse planer innen den fysiske geografien. Nansen mistet trøkket på dette allerede før verdenskrigen. Nederlaget i kampen om Helland-Hansen – og at Amundsens ekspedisjon til Polhavet stadig ble utsatt – gjorde at han aldri kom dit han hadde ambisjoner om innen oseanografien. Med opprettelsen av Geofysisk institutt i Bergen i 1917, under Helland-Hansens ledelse, fikk Norge likevel et internasjonalt kraftsenter innen havforskning og meteorologi. Da ble på sett og vis Nansens visjon om et sterkt norsk geofysisk miljø realisert – på Vestlandet – men uten ham selv i førersetet.

Snarere var det kanskje denne lokaliseringkampen, og andre frustrerende stridsspørsmål som Nansen så som smålåtne og lite samlende, som trigget ham til å bli en samfunnsaktør. Så satt på spissen er det kanskje heller dekning for å si at det var ikke fredsarbeidet som kom i vegen for Nansens største vitenskapelige verk, men bergenserne.

Noter

¹ Harald Grieg, *Nordahl min bror. Et kapitel av «En forleggers erindringer»* (Oslo, 1956), s. 208.

² Se f.eks. Tim Greve, *Fridtjof Nansen. 1861–1904* (Oslo: Gyldendal, 1974), s. 240; Tim Greve, *Fridtjof Nansen. 1905–1930* (Oslo: Gyldendal, 1973), s. 145; Roland Huntford, *Fridtjof Nansen. Mennesket bak myten* (Oslo: Aschehoug, 1996), s. 480.

³ Fridtjof Nansen, *Brev. 4* (Oslo: Universitetsforlaget, 1966), s. 149; Fridtjof Nansen, *Nord i tåkeheimen. Utforskningen av jordens nordlige strøk i tidlige tider* (Kristiania: Dybwad, 1911).

-
- ⁴ Bjørn Helland-Hansens arkiv, privat eie.
- ⁵ Nasjonalbiblioteket i Oslo (NBO), ms.4° 1802: Fridtjof Nansen: Private dagbøker, 3 (04.09.1909).
- ⁶ NBO, ms.4° 1802, 1 (02.10.1900).
- ⁷ Urban Wråkberg, *Vetenskapens vikingatåg. Perspektiv på svensk polarforskning 1861–1930* (Stockholm: Kungl. Vetenskapsakademien, 1999), s. 110.
- ⁸ NBO, ms.fol. 1924, Fridtjof Nansen: Etterlatte papirer, 4, 13B.
- ⁹ Robert Marc Friedman, «Nansenismen», i Einar-Arne Drivenes og Harald Dag Jølle (red.), *Norsk polarhistorie. 2. Vitenskapene* (Oslo: Gyldendal, 2004).
- ¹⁰ Bjørn Helland-Hansen og Fridtjof Nansen, *The Norwegian Sea. Its physical oceanography based upon the Norwegian researches 1900–1904* (Kristiania 1909).
- ¹¹ NBO, ms.fol. 1924: 4, 12. Bjørn Helland-Hansen til Fridtjof Nansen, 1900–1910.
- ¹² Roald Amundsen, «Plan for en polarfærd 1910–1917», i *Det Norske Geografiske Selskabs Aarbog. 1908–1909* (Kristiania 1908); *Aftenposten* 11.11.1908.
- ¹³ Fridtjof Nansen, *Brev. 3* (Oslo: Universitetsforlaget, 1963), brev nr. 484.
- ¹⁴ Statsarkivet i Bergen (SAB), privatarkiv 44, Bjørn Helland-Hansen, Haaken Gran til Helland-Hansen, 23.12.1909.
- ¹⁵ SAB, Bergen Museums arkiv, journalsaker, Qvigstad til Bergen Museums bestyrelse 31.3.1910; SAB, privatarkiv nr. 44, Bjørn Helland-Hansen, boks 16, avskrift av brev fra Bergen Museum 6.4.1910.
- ¹⁶ SAB, privatarkiv 44, Bjørn Helland-Hansen, boks 16. Haaken Gran til Helland-Hansen 13.2.1911.
- ¹⁷ *Morgenbladet* 21.02.1911.
- ¹⁸ Se Harald Dag Jølle, «Polar prestisje og vitenskapelig ære. Fridtjof Nansens kamp for havforskning ved universitetet», *Historisk tidsskrift* 88 (2009), s. 611–637.
- ¹⁹ Resonnementet i de følgende avsnittene bygger på Harald Dag Jølle, *Nansen. Oppdageren* (Oslo: Gyldendal, 2011) og Harald Dag Jølle, *Nansen. Utfordrer* (Oslo: Gyldendal, 2020).
- ²⁰ *Tidens Tegn* 08.10.1918.
- ²¹ NBO, brevs. 469: B, Fridtjof Nansen til Vilhelm Friman Koren Bjerknes, 22.10.1918.
- ²² Fridtjof Nansen, *Brev. 3* (Oslo: Universitetsforlaget, 1963), s. 368.
- ²³ NBO ms.fol. 1924:11:b:3, Universitetsforelesninger om Havforskningens historie med bilag og materiale, 1920.
- ²⁴ Fridtjof Nansen, *Brev. 4* (Oslo: Universitetsforlaget, 1966), s. 56.
- ²⁵ Carl Emil Vogt «'Først vore egne!'. Da Aftenposten saboterte Nansens nødhjelp til Russland», *Historisk tidsskrift* (2009).
- ²⁶ *Aftenposten* 25.01.1922.
- ²⁷ *Politiken* 23.02.1922.
- ²⁸ NBO, ms.fol 1988 Q4, Nansens nobelpris.
- ²⁹ NBO, brevs. 48, Erik Werenskiold til Fridtjof Nansen 07.12.1922.
- ³⁰ *Dagbladet* 11.12.1922.
- ³¹ Fridtjof Nansen, *The Strandflat and Isostasy* (Kristiania: Jacob Dybwad, 1922); Jølle 2011: 279 f.
- ³² NBO ms. 8° 2229:2, Fridtjof Nansen: Utkast til en roman.
- ³³ NBO, brevs. 511, Fridtjof Nansen til Sigrun Nansen 17.12.1917.
- ³⁴ Bjørn Helland-Hansen og Fridtjof Nansen, «Havstrømme, klima, næringsveie», særtrykk av *Naturen* (Bergen, 1909). Her skriver forfatterne: «Vi skal i et senere arbeide behandle disse spøragsmaal om sammenhængen mellem havet og atmosfæren mere indgaaende».